

НОСТАЛГИЯТА ПО МИНАЛОТО – БЪЛГАРСКИЯТ ПРЕХОД И ФЕНОМЕНЪТ „ВРЪЩАЩИЯТ СЕ ЧОВЕК”

NOSTALGIA FOR THE PAST – BULGARIAN TRANSITION AND THE FENOMENON “RETURNING MAN”

Антон Антонов*

Технически университет – Габрово
Катедра „Социални и стопански науки”

Статията е постъпила на 26 април 2013 г.; приета за отпечатване на 16 май 2013 г.

Abstract

The human is the only creature that thanks to his thinking can live in the three forms of time - past, present and future. The paper is an attempt to elucidation the nature of a very interesting social phenomenon, existing in the minds of older generations Bulgarian - nostalgia for the socialist past. Based on comparative data on the standard of living of the Bulgarian population under socialism and democracy are explored reasons for the existence and functioning of this phenomenon.

Keywords: past, present and future, social mobility, nostalgia

УВОД

Жизненият свят¹ на човека не е разположен само в настоящето, защото той е единственото същество, което живеейки в настоящето, може да се пренася в миналото и бъдещето чрез своето мислене, независимо от факта, че времето тече само в една посока – от миналото през настоящето към бъдещето.

Носталгията, разбираана като чувство на тъга по отшестване на отминалата част от жизнения цикъл на индивида, само привидно функционира самостоятелно в неговото мислене. Всъщност носталгията неизбежно е свързана с надеждата, интерпретирана като оптимистично чувство и положителни очаквания за бъдещето. Носталгията е разположена по оста настояще-минало, а надеждата по оста настояще-бъдеще. И в двата случая отправната точка е настоящето, като при първия шансовете за връщане към доброто минало клонят към нула, а при втория възможностите за изживяване на бъдещето като добро минало са минимални, но все пак са различни от нула. Затова и носталгията априори съдържа в себе си определена доза надежда. В този

смисъл, човешката екзистенция е всекидневие, в което носталгията и надеждата съжителстват в различно съотношение. Когато отминалите социални ситуации (реалности) са изживявани, възприемани и интерпретирани като добри, а настоящето не дава основателни надежди за по-добро бъдеще, наподобяващо доброто минало, то тогава всекидневието, разбираемо като непосредствено изживяване на социалната реалност от страна на индивида, функционира с превес на носталгията спрямо надеждата. Ако социалната ситуация е конструирана по начин, който позволява субективните представи за нея да я дефинират като добра, това позволява мислимото бъдеще също да бъде прогнозирано като добро за индивида. Тогава носталгията отстъпва на заден план и надеждата става доминантна.

При така описаните случаи неизбежно съществува субективност при интерпретирането на различните социални ситуации, генерираща и различно съотношение между носталгията и надеждата в индивидуалните начини на световъзприемане на хората. Това съотношение често зависи от степента на обзримост към миналото, което различните индивиди и поколения притежават. По принцип обществата с по-висока средна възраст на населението в по-голяма степен са предразположени към носталгично отношение към миналото, отколкото обществата с по-ниска такава. Този факт има своите психологически основания. По-възрастните поколения, които се намират в края на своя жизнен цикъл, в мисленето си преимуществено са ориентирани към миналото, където са изживели най-добрите периоди от живота си. Обзримостта към миналото на по-младите поколения е по-ограничена поради простата причина, че при тях изминатата дистанция в жизнения цикъл е по-малка от предстоящата им за изминаване. Този факт определя и превеса на оптимистичните

¹ Жизненият свят е централно понятие във феноменологичната философия и социология. За първи път то е използвано от Едмунд Хусерл (Lebenswelt) в съчинението му от 1936 г. „Кризата на европейските науки и трансценденталната феноменология”. Задълбоченото изясняване на това понятие обаче е заслуга на основателя на феноменологичната социология, австрийският социолог Алфред Шютц. Според него жизненият свят може да бъде структуриран в зависимост от трите основни форми на времето – минало, настояще, бъдеще, като центърът на тези времеви форми е непосредственият социален опит на индивида (Umwelt). Жизненият свят при Шютц се разбира като общо поле на различни реалности, между които светът на всекидневието заема централно място, т.е. от субективната гледна точка на индивида той е върховната реалност, с която са съобразени и (или) съизмерими всички други реалности. В този смисъл, понятието „всекидневие” отразява социалната реалност от гледна точка на нейното непосредствено изживяване от страна на индивида. Затова всекидневието, разположено в настоящето е ядро на жизнения свят.

*Тел.: 066/ 827 337 ; e-mail: antonov@tugab.bg

очаквания над носталгичните настроения в тяхното всекидневие. В този смисъл, интензивните емигрантски процеси и намаляването на раждаемостта в едно общество, имат като свое следствие повишаване на средната възраст на неговото население и оттук индиректно влияят върху нагласите за вторична легитимация на миналото в мисленето на хората.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Според едно международно сравнително изследване, резултатите от което бяха публикувани в централния печат, в края на 2001г.², в България в сравнение с всички други европейски страни е най-голям процентът на хората, които са крайно неудовлетворени от настоящия си жизнен стандарт. 45% от населението на страната се самоопределя като „страдащи“, факт, който прави българската нация една от най-нещастните в света. По принцип страданието и нещастieto са субективни усещания на индивида, които винаги се свързват с всекидневното битие, разположено в настоящето. За да бъдат субективно усетени като такива обаче, те със задължителност, макар и често пъти неосъзнато, се сравняват със субективните представи за щастие, т.е. дихотомията щастие-нещастие съдържа полярно противоположни изживявания, които не могат да бъдат усетени и осмислени като такива, без да се съпоставят едно с друго. В този смисъл, усещането за нещастие винаги е свързано със субективното разбиране за щастие, преживяно реално в миналия или настоящ всекидневен опит на индивида.

От гледна точка на субективното мислене и всекидневие на индивида различните форми на времето са трудно разграничими. Този факт произтича от слятостта (неразчленеността) на миналото и настоящето. Много често самият индивид се затруднява да открие и фиксира разграничителна линия между посочените форми на времето. Тази констатация е валидна най-вече за такива социални ситуации, които генерират монотонно и сиво ежедневие, в което липсват значими събития и сътресения. Тогава миналото прелива неусетно в настоящето, а притежаваните статуси остават константни за дълъг период от време. По съвсем друг начин стоят нещата при такива социални обстоятелства, които изваждат индивида от настоящата му социална вкорененост и го пращат в неизвестна за самия него посока. Особено болезнено в такива случаи е усещането за рязко и необратимо свличане към социалното дъно. То се мултиплицира допълнително при такива ситуации, които предварително са дефинирани от индивида като оптимистични и са натоварени с прекалено големи положителни очаквания в обозримо бъдеще, без да се отчита опасността от трудно предвидими социални рифове (рискове). В аналогична ситуация се озова съвременният българин, който натоваля прехода с прекалено големи надежди, а на практика получи в пъти повече разочарования. Разграничителната линия между миналото и настоящето за представителите на по-възрастните поколения са демократичните промени, започнали в края на 1989 г. Изходните статусни позиции при горепосочените очаквания на българското население са коментирани многократно и компетентно в редица специализирани изследвания на

българския преход още в началото на века. „В обществото на икономиката на дефицита (Корнай), в което българите живеяха преди 15 години, се бе формирала една гигантска – около 80% от населението – „средна“ класа³. За нея бяха характерни не само определени равнища на потребление, но и някак невидими тогава „саморазбиращи се“ като естествени, статусни характеристики. Става дума за:

- а) фактическо всеобщо, лично неплатено основно образование;
- б) всеобщо достъпно средно образование;
- в) гарантирано и лично незаплатено ниво на здравна защита, включително стоматологична;
- г) практически пълна трудова заетост;
- д) много високи нива на защита на майчинството, на децата. Почти безплатни детски дрехи, обувки и храни;
- е) високо ниво на мобилност (едва ли не безплатен транспорт);
- ж) 90-процентово притежание на недвижимата собственост (жилище, вилно място и пр.);
- з) ниво на културно потребление (много високо дори в сравнение със западноевропейското, включително по качество);
- и) масово достъпна почивна и спортна база;
- й) насочване на системен и огромен държавен ресурс за интеграция и развитие на малцинствата (особено ромите).

Като собственост тази „средна класа“ се описва със следните параметри:

- Притежават и кола, и вила, и апартамент – 25%;
- Притежават две от тези три – 35%;
- Притежават едно от тях (най-често апартамент) – 40%;
- Не притежават нито едно – 10%.

Особено важно е да се отбележи, че на обитателите на тази „средна класа“ е присъщо естествено чувство за равенство. По-точно, те масово схващат социалното равенство като „природно“ качество на света, в който живеят. При това толкова дълбоко, че то се разполага не на ниво „ценности“, а на ниво „очевидности“ [2, с.61].

Стабилният социален статус на българина по времето на социализма намира своето обяснение в макро-икономическите показатели на страната, постигнати само за няколко десетилетия. През 1989 г. България има в сравнение с най-добрата в икономическо отношение година на първия български капитализъм (1939 г.):

- обща продукция на промишлеността - 103 пъти по-голяма;
- 26 пъти по-голям обществен продукт;

³ В случая понятието „средна класа“ е употребено по-скоро като метафора, защото при социалистическото общество същинска средна класа не може да има. Причините за това са най-малко две. На първо място, наличието на пълна доминация на държавната собственост в икономическата сфера. Възникването и съществуването на средна класа без наличието на частна собственост е априори невъзможно. На второ място, фактор за липсата на такъв среден слой е и практическото отсъствие на демокрация и концентрирането на властта в ръцете на само една политическа партия. В случая става въпрос по-скоро за онези социални групи, които живеят според общоприетите в социалистическото общество критерии за добър живот.

² „Галъп“. Българите най-недоволни от европейците от стандарта на живот, в. „24 часа“, 17 декември, 2011г.

- 11 пъти по-голям национален доход на човек от населението;
- 117 пъти повече произведена електрическа енергия;
- 61 пъти по-голям външен стокообмен;
- 83 пъти по-голям износ;
- 16 пъти по-голям национален доход [6, с.52-61].

През 1987 г. когато ООН за първи път измерва индекса за човешко развитие⁴ в 130 държави, България заема 27-ма позиция, като след нея в класацията са страни като Унгария, Полша и др. Според доклада на ООН от 2011 г. България е класирана на 55-то място след страни като Малайзия, Уругвай, Панама, Мексико, Аржентина и Чили [4, с.577].

Двадесет и три години след началото на прехода, на когото милиони българи възлагаха надежди за по-добър живот, социално-икономическите показатели на страната очертават контурите на една по същество национална катастрофа:

- Само за няколко години чрез приватизацията по-голямата част от националното богатство, създадено с труда на поколения българи, е разграбено и преминава в частни ръце. Грабежът има различни форми и измерения – от изнасянето на капитали чрез бившите външнотърговски дружества на границата между „социализма“ и „демократията“ до заграбването на над 3000 държавни предприятия чрез непрозрачна и безконтролна приватизация. Чрез корупционно отдаване на концесии се разграбват и природните богатства на страната. „Типичен пример за грабеж на природни ресурси от бедната по начало на суровини и енергия България е австралийската компания „Дънди“ – „Болкан Минерал енд Майнинг“, на която е дадена концесия за извличане на злато от страната, за която плаща само 22,7 млн. долара за 9 години, а изнася 20 тона злато, което по цени от началото на 2012 г. е 1,2 млрд. долара. Подобна е ситуацията с британската компания „Мелроуз“, която получава концесия за извличане на природен газ от находище „Каварна“ на ниска цена, като се имат предвид прогнозите за количеството от залежи на газ, а в същото време в концесионния договор няма никаква клауза за санкция, ако тя не изпълнява условията му [4, с.87].

- Гореспоменатият грабеж има не само финансови измерения (според различни източници са разграбени материални активи за няколко десетки милиарда долара), а и изключително важни социални следствия. Основни групи и слоеве от населението губят предходната си статусна идентичност и стават субекти на низходяща социална мобилност. В приватизираните предприятия протича бърз процес на разграбване на материалните активи и освобождаване на персонал, който остава без работа милиони хора. Въпреки системните усилия на българската политическа класа да обясни този факт с ефектите от световната икономическа и финансова криза в последните 5 години, още в началото на века различни институции изнесоха данни, от които става видна корелацията между процесите на приватизация и ръста на безработицата. По данни на Агенцията по заетостта към Министерството на

труда и социалната политика, публикувани в централния печат през м. юни 2003 г. в различни региони на страната реалната безработица е от 35 до 65% от населението в трудоспособна възраст. Не по-различна е картината и десет години по-късно в началото на 2013 г. Особено висок е процентът на безработните в младежка възраст – 40%.

- По същество същите разрушителни процеси протичат и в селското стопанство, където ликвидационните съвети действително ликвидират този традиционен български отрасъл [1]. И тук грабежът се измерва с милиарди. През 2012 г. 80% от консумираните в страната плодове, зеленчуци и меса са вносни.

- В началото на 2013 г. България е тотален аутсайдер в Европейския съюз по основните измерители на социалния статус. Според констатация на Европейската комисия, която през м. януари 2013 г. публикува своя преглед на социалния пейзаж в ЕС, България е страната, в която рискът от изпадане в бедност и оставане без работа е най-висок, а шансовете човек загубил работа или доходи, да се измъкне от недоимък са най-малки. България и Латвия са страните, в които делът на живеещите в тежки материални лишения е нараснал най-много в сравнение с 2008 г. – 12%. Според същия доклад над 65% от населението на България не е в състояние да посрещне неочаквани разходи. Според други данни (на Евростат) трудът в България се заплаща най-ниско в ЕС. За един час труд съвременният българин получава 3,7 евро. Трудът на румънците, които са на предпоследно място в тази класация е значително по-добре заплатен – 4,4 евро на час. Най-добре е възнаграден трудът в Швеция, където почасовите разходи за труд са 39 евро, или над 10 пъти повече, отколкото в България⁵.

- Положителните очаквания за бъдещето не отчитат факта, че генерирането на неравенство и бедност е органична част от генетичния код на пазарната икономика. Новото срастване на политиката с икономиката и утвърждаването на един по същество номенклатурно-бюрократичен капитализъм, отличаващ се с монопол в почти всички обществени сфери и твърде анемично пазарно стопанство, в крайна сметка води до формирането на нова стратификационна йерархия с полюсен тип неравенство. Налице са и сериозни промени в структурата на българската бедност – в нея все по-често започват да попадат и представители на изчезващата средна класа. По данни на Евростат доходите на най-богатите 20% в България надвишават 6,5 пъти тези на най-бедните 20% от населението. Тези факти рязко контрастират със силните егалитарни нагласи на общественото мнение, установени в редица социологически изследвания.

Към така обрисувания социален пейзаж задължително трябва да се добави и срива в такива важни социални сфери като здравеопазване и образование, както и широкообхватната корумпираност на политическия и държавен елит.

Мощните (към настоящия момент изглеждащи необратими) тенденции на низходяща социална мобилност, перманентната социално-икономическа и политическа криза, както и липсата на позитивни визии за

⁴ Този индекс се определя съобразно три основни критерия: продължителност на живота, грамотност на населението и доход на човек от населението.

⁵ Данните са публикувани във вестник „Сега“ (брой 7 от 9.01.2013 г.) и вестник „Монитор“ (в броя му от 12.04.2013 г.)

бъдещето, се оказват благодатна почва, върху която в съзнанието на по-старите български поколения поклъва носталгията към бившето социалистическо общество с неговите безплатни здравеопазване и образование, социална сигурност, гарантирана трудова заетост и доходи. По този начин „придъшното обществено устройство получава сякаш свой подобрен позитивен „втори живот“ в значителна част от днешното масово съзнание при сравнението с трудното настоящо битие.

Така постепенно се извършва вторично легитимизиране на миналото, като форма на обществена критика и отрицание на настоящето, като все повече възпроизвеждащо се носталгично „връщане“ към отминалото време. Появи се сякаш носталгично връщащият се човек, който мислено често се обръща към „доброто старо минало.... „Връщането“ към миналото е отговор на разочарованието от настоящето и липсата на перспектива в близкото бъдеще; то е търсенето на психологически уют, на опора и сигурност в трудното настояще“[5, с.22].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В обобщимо бъдеще опитите за „вторична легитимизация“ на миналото и носталгичните настроения в общественото съзнание по „времето на социализма“ ще намаляват поради чисто биологични причини –

поколенията, помнещи предходната социална реалност ще завършат своя жизнен цикъл.

В същото време чувството на носталгия ще завладява новите български поколения, но то ще се проявява все по-често в друга форма – като тъга по напуснатата Родина в търсене на по-добър живот.

ЛИТЕРАТУРА

1. Антонов, А.. Някои специфики на българската средна класа. В: „Управление и устойчиво развитие“ – XV международна научна конференция, 22-24 март, Юндола, 2013.
2. Райчев, А., К.Стойчев, Какво се случи. Разказ за прехода в България 1989 – 2004, София, 2004
3. Панков, Г., За постиженията на социализма в България, сп. „Понеделник“, бр.7/8, 2001.
4. Проданов, В., Теория на българския преход, изд. „Захарий Стоянов“, София, 2012
5. Тилкиджиев, Н., М.Димов, Статусна основа на демократичната консолидация при посткомунизма, изд. „Изток – Запад“, София, 2003.
6. Цветков, И., съставител. България и Европа през 1939 и 1989 г., погледнати от статистическите годишници на Царство България и Република България, изд. „Христо Ботев“, София, 1994.